

Mogelijkheden voor een pilotproject met het concept 'BuitenBief'

Een verkenning in opdracht van Innovatie Agro en Natuur

Wim Braakhekke
Paul Terwan

Nijmegen / Utrecht
september 2016

Paul Terwan
onderzoek & advies

stroming

1. Achtergrond

Het concept “Buitenbief” is ontwikkeld door Innovatie Agro en Natuur (voorheen InnovatieNetwerk) en adviesbureau Stroming. Kern van het concept is vleesproductie op een extensieve, natuur- en diervriendelijke wijze en een professionele, volledig transparante vermarkting van dit vlees. Er zijn nu verschillende deelmarkten voor ‘natuurvlees’, maar die zijn weinig transparant en leggen uiteenlopende claims waar het gaat om dier- en natuurvriendelijkheid. BuitenBief is in het bijzonder bedoeld voor een categorie gronden die nu geen natuurstatus hebben maar weinig potentie hebben voor hoogproductieve landbouw en juist veel potentie bezitten voor biodiversiteit. Als op deze gronden efficiënte productie van kwaliteitsvlees kan samengaan met winst voor natuur en landschap, dan voorziet dit concept in een belangrijke *niche*: tussen reguliere vleesproductie enerzijds en zeer extensieve begrazing van natuurgebieden anderzijds. BuitenBief smeedt dan een nieuw evenwicht tussen productie en natuur.

De bedoeling is dat de productie van BuitenBief grotendeels ‘subsidievrij’ is – wellicht afgezien van de GLB-hectarepremies. Innovatie Agro en Natuur heeft het concept opgenomen in zijn programma “200.000 hectare subsidievrije natuur” en geeft daarbij aan dat het voor 2025 ongeveer 20.000 hectare nieuwe natuur wil ontwikkelen via de productievorm BuitenBief. Daarvoor zou een marktaandeel nodig zijn van ongeveer 2,5%.

Een eerste praktijkverkenning van het concept (eind 2014, begin 2015) leerde dat vleesveehouders en andere deskundigen qua marktkansen veel meer brood zien in de productie van ‘magere dieren’ voor bestaande vleesveehouders dan in het creëren van een nieuw consumentenmerk. Er is een grote vraag naar magere dieren (dieren tot circa 6 jaar oud) die vervolgens worden afgemest en geslacht – ze worden nu zelfs uit het buitenland geïmporteerd. Vleesproducenten zijn zeer geïnteresseerd in het concept BuitenBief en zien als grootste voordeel daarvan dat er extra (goedkope) hectares beschikbaar komen met een ‘kraamkamerfunctie’ voor bestaande producenten. Daarmee kan de gehele keten (geboorte, vetmesten, slachten en bewerken) in Nederland plaatsvinden (“4xNL”).

De verkenning leverde ook de aanbeveling op om breder te verkennen welke gebieden in aanmerking komen voor toepassing van BuitenBief en om één of enkele *business cases* te starten of op zijn minst voor te bereiden. De *business case* of *cases* zouden zo concreet moeten zijn dat ze bij gebleken haalbaarheid direct in praktijk kunnen worden gebracht.

Deze notitie doet verslag van de voorbereiding van een business case – om budgettaire redenen is gekozen voor uitwerking van één *case* of pilotproject. De belangrijkste vragen zijn;

- welke gebieden komen in aanmerking?
- kunnen er voldoende deelnemers worden gevonden?
- welke indicatoren of variabelen (zoals veebezetting, ras, begrazingsduur, economisch rendement, natuur- en landschapswinst) lenen zich voor een pilotproject?
- hoe kan een experiment worden gefinancierd?

In de loop van de verkenning – en in het vervolg van deze rapportage – spreken we veelal van pilotproject en niet langer van een *business case*.

Aan deze verkenning hebben bijgedragen:

- Marc Buchner, natuurbeheerder en vleesveehouder;
- Jos Bolk, vleesveehouder;
- Anita en Edwin Heijdra, vleesveehouders;
- Iris Niemeijer, ecologisch adviseur.

We bedanken hen, evenals Hans Hillebrand en Nico Beun van Innovatie Agro en Natuur, voor hun constructieve inzet en samenwerking.

2. Resultaten van de verkenning

2.1 De resultaten in een notendop

- Er heeft een vrij uitgebreide verkenning plaatsgevonden naar geschikte gebieden. Aanvankelijk is gezocht naar terreinen die aan alle voorwaarden voldeden voor een *business case* of *pilot* met het concept BuitenBief. De oogst daarvan was teleurstellend: er zijn vrijwel geen terreinen die aan alle criteria voldoen. Met name het criterium dat een terrein binnen 1 jaar beschikbaar zou moeten zijn én dat de beheerder animo zou moeten hebben, bleek een *bottleneck*. Vervolgens zijn ook de mogelijkheden binnen bestaande natuurgebieden verkend. Doel is weliswaar om extra natuur te creëren, maar voor een pilot leent zich wellicht ook bestaande natuur. Bovendien kan BuitenBief hier wellicht leiden tot kwaliteitsverbetering. Ook de terreinbeherende organisaties hebben echter beperkte interesse, al zijn hier nog lang niet alle mogelijkheden verkend. Ten slotte hebben we – pragmatisch – verkend of er terreinen zijn waar het begrazingsconcept van BuitenBief (onbedoeld) nu al in praktijk wordt gebracht, als één van de vele schakeringen in de begrazingswijzen van natuurterreinen en (andere) uiterwaarden. Een pilot kan dan dienen om die begrazingswijze nader te onderzoeken, te documenteren en te vergelijken met andere vormen van begrazing. Die zoektocht leverde op korte termijn enkele geschikte locaties op en zal bij verdere verkenning zeker een grotere oppervlakte opleveren. Een overzicht van de verkende locaties is opgenomen in **bijlage 1**.
- Belemmerende factor in de zoektocht naar geschikte terreinen is, naast de eis van snelle beschikbaarheid en interesse van de beheerder, het toegenomen accent op financiële in plaats van ecologische resultaten in een deel van de terreinen die in aanmerking komen. Bevorderende factor is een toegenomen aandacht voor openheid (bevorderen doorstroming en bergingscapaciteit) in de uiterwaarden, die onder meer met begrazing conform het BuitenBief-concept kan worden bereikt.
- Er heeft – deels door onszelf, deels via betrokken veehouders – een beknopte verkenning plaatsgevonden van geschikte en geïnteresseerde veehouders voor het uitvoeren van een pilot. Dat heeft enkele concrete en enkele potentiële kandidaten opgeleverd. Maar doordat tastbare financieringsmogelijkheden ontbraken, bleek het lastig om concreet ‘zaken te doen’. Niettemin lijkt er voor één of enkele pilots (in totaal enkele honderden hectares) in beginsel voldoende animo.
- Er is een pilotplan opgesteld om (a) de ideeën voor een pilotproject vast te leggen en (b) fondsen te werven voor de pilot(s). Het plan is tweemaal besproken met alle direct betrokken partijen: Innovatie Agro en Natuur, enkele geïnteresseerde veehouders en een ecologisch adviseur (met het oog op de opzet van de monitoring). De meest actuele versie, waarover op hoofdlijnen consensus bestaat tussen die partijen, is opgenomen als **bijlage 2**.
- Er is een gedetailleerde uitwerking gemaakt van de monitoringsopzet (**bijlage 3**) om na afloop ook echt iets te kunnen zeggen over de effecten van deze begrazingsvorm ten opzichte van andere vormen van begrazing, met name ook als daarbij vee uit de reguliere (melk)veehouderij wordt ingezet.
- Vervolgens is gezocht naar financieringsmogelijkheden. Belangrijkste beoogde financieringsbron is het derde Plattelandsontwikkelingsplan (POP-3), en dan met name de onderdelen voor demonstratieprojecten en/of samenwerking voor innovaties. Ook is er een apart POP-budget voor de vleesveehouderij waarvan wellicht gebruik kan worden gemaakt. De verkenning leverde echter op korte termijn geen concrete en benutbare mogelijkheden op. De speciale regeling voor de vleesveehouderij is op het moment van schrijven nog steeds in discussie, de provinciale POP-regelingen vereisen indiening per provincie (bewerkelijk) en werpen soms barrières op ten aanzien van het grote aantal benodigde samenwerkingspartners.

- Als gevolg van dit alles (in combinatie met het opheffen van Innovatie Agro en Natuur) is besloten om de werving van deelnemers en fondsen voorlopig te staken. Op het moment dat er nieuwe kansen zijn, kan het verrichte werk echter bijdragen aan een snel resultaat.

Aan enkele onderdelen van de oorspronkelijke offerte (verhelderen financiële randvoorwaarden, verhelderen randvoorwaarden ecologie en productie, organisatie van BuitenBief, uitwerken bedrijfsexploitatiemodel) is in overleg met de opdrachtgever slecht beperkt aandacht besteed. Reden is vooral dat ze in dit stadium alsnog prematuur bleken en zijn doorgeschoven naar een latere fase of onderdeel zijn gemaakt van de beoogde pilots. Deze onderdelen laten we in de volgende paragrafen daarom buiten beschouwing. Daarentegen hebben we meer tijd en aandacht besteed aan het formuleren van een doortimmerd projectplan en het verkennen van financieringsmogelijkheden daarvoor. Hierna bespreken we alle activiteiten en de resultaten in wat meer detail.

2.1 Verkenning geschikte gebieden

Locatie-eisen

Omdat het de ambitie is een startklaar experiment uit te werken, moet de locatie waarop de business case betrekking heeft voldoen aan de volgende voorwaarden:

- een concreet terrein (of combinatie van terreinen);
- waarvan de eigenaar wil meewerken;
- waarvan de grondkosten afwezig of laag zijn;
- waarvoor (in geval van grondkosten) duidelijk is dat GLB-subsidie te verkrijgen is;
- waarvoor waarschijnlijk is dat een ondernemer interesse heeft in deelname.

Reikwijdte van de verkenning

In Nederland wordt circa 550.000 hectare grond (exclusief water) beheerd binnen het Natuurnetwerk Nederland (NNN, voorheen Ecologische Hoofdstructuur). Deze terreinen zijn op kaarten aangeduid en voor het beheer ervan zijn vanuit het natuurbeleid beheersvergoedingen beschikbaar. Dit zijn de terreinen waarop we ons niet richten als we zoeken naar locaties voor de productie van BuitenBief. Wij kijken juist naar die andere categorie: gebieden die (in potentie) veel natuurwaarden hebben maar waarvoor geen beheersvergoedingen vanuit het natuurbeleid beschikbaar zijn. Hoewel ook binnen het Nationaal/Provinciaal natuurnetwerk wordt getracht om zo kostenefficiënt mogelijk te werken, is dat in de terreinen die buiten het Nationaal/Provinciaal natuurnetwerk vallen bittere noodzaak. Sterker: voor dergelijke terreinen wordt meestal gezocht naar een beheerder die het terrein zonder vergoeding wil beheren en om uit de kosten te komen streeft zo'n beheerder er uiteraard naar zoveel mogelijk financiële opbrengsten te realiseren. De praktijk leert dat opbrengst in termen van natuur en landschap dan vaak verdwijnt uit de vergelijking.

Het is belangrijk te constateren dat de oppervlakte aan terreinen zonder beheervergoeding groeit. Hierna komen 3 grote "leveranciers" daarvan aan de orde – dat zijn ook de leveranciers die in potentie gebieden kunnen leveren waarop een *business case* en praktijkproef zou kunnen worden gebaseerd en gerealiseerd.

Wijzigende verhoudingen: kostenbesparing gaat boven natuur

In het verlengde van het bovenstaande: natuurorganisaties worden steeds minder de vanzelfsprekende eigenaren en beheerders van gebieden die niet primair een agrarische bestemming hebben. In het Ruimte voor de Rivierprogramma werden gronden die voor een veilige rivierafvoer heringericht moesten worden, vaak aangekocht door Rijkswaterstaat, vervolgens ingericht en daarna in eigendom en beheer overgedragen aan Staatsbosbeheer. Dit leverde soms lastige discussies op tussen Rijkswaterstaat en SBB omdat de laatste de natuurlijke ontwikkeling zoveel mogelijk de ruimte wil geven. Daarvoor is nodig dat er in het najaar nog voldoende vegetatie aanwezig, zodat de

grazende kuddes daarmee de winter door kunnen. Rijkswaterstaat wil juist dat het gebied “kort” de winter in gaat zodat de afvoercapaciteit op orde is voordat het hoogwater komt.

In de nabije toekomst zal RWS steeds vaker gebieden in eigendom houden om maximaal greep te houden op het beheer. Het is dan ook geen vanzelfsprekendheid meer dat RWS voor een natuurorganisatie als beheerder kiest – dat zou ook een boer kunnen zijn die zonder beheervergoeding beheert en (in het ideaalbeeld van RWS) zelfs een bescheiden pacht betaalt voor het gebruik van de terreinen. Nu al is zichtbaar dat terreinbeheerders als FREE vaak worden weggeconcurrerd door lokale boeren omdat die weliswaar minder natuurwaarden produceren maar wel goedkoper werken. Dit is overigens ook zo in gebieden waar SBB de eigenaar van gebieden en dus de aanbestedende partij is. Met andere woorden: ook als een “natuurbeheerder” eigenaar is, is kostenbesparing soms belangrijker dan natuurkwaliteit. Boeren en agrarische natuurverenigingen merken dat terreinbeherende organisaties het beheer in toenemende mate weer zelf ter hand nemen omdat ze hierin verdienmogelijkheden zien.

Voor BuitenBief liggen hier de volgende kansen:

- BuitenBief kan zich bij een terreinbeherende organisatie aanbieden als een partij die een onderbouwd beheerplan schrijft dat kan dienen als aanbestedingsdocument. M.a.w. BuitenBief kan een TBO helpen met het omschrijven van de beheercondities waarbinnen gewerkt moet worden, onafhankelijk van de vraag wie dat beheer gaat doen (agrarische natuurvereniging, FREE, Taurus, lokale ondernemer etc.).
- Idem, maar dan als adviseur van Rijkswaterstaat.

Gebiedenscan BuitenBief Concept

Stand van zaken 19 november 2015

Terrein	Eigenaar	Interesse Eigenaar	Interesse ondernemer met dieren?	Beschikbaar binnen 1 jaar	Beschikbaar tussen 2-5 jaar	Beschikbaar na 5 jaar	Geschikt kwa grondsoort	EHS?
"Uiterwaarden"	RWS	Onbekend	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Deels
BenedenMaas	NM	Neen					Ja	Neen
Heesselt	Prov	?		Neen	Wrsch niet	Mogelijk	Ja	Deels
Van Pallandtpolder	Prov	Wrsch	Wrschc	Ja			Ja	Ja, geen SNL subsidie
Bossherwaarden	vWaning/vanHaupt	Mogelijk	Mogelijk	Neen	Deels?	Deels?	Ja	Groene contour
Waaluiterswaarden	RWS	Mogelijk	Onduidelijk*)	Neen	Ja	Ja	Ja	Ja (?)
Biesbosch	SBB?	Mogelijk	Onduidelijk*)	Deels?	Deels?	Deels?	Ja	Deels? Jasper Kuipers benaderen
Groot groengebied Utrecht	Diverse	Mogelijk	Ja (Heijdra's en wrschl. ook Buchner)	Mogelijk	Haarzuilens (zie hieronder)	??	??	Ja
Haarzuilens	NM	Mogelijk	Zie boven	Mogelijk	nvt	nvt	Ja	Deels Neen, recreatieterrein
Overijssel ONW (ondernemen met natuur)terreinen	?	Niet op dit moment	Nvt	Neen want óf net vergeven óf pas over enkele jaren)	Neen want óf net vergeven óf pas over enkele jaren)		Ja	Ja
Limburg: Terreinen ARK	??							
Brabant ONW	??	??						

Overzicht verkende gebieden

De volgende gebieden zijn in de verkenning komen bovendrijven en zijn beoordeeld op hun geschiktheid voor een pilotproject met BuitenBief (zie ook **bijlage 1** en bovenstaande samenvatting):

- Ruimte voor de Rivier, casus Heesselt-Varik (400 à 500 ha).
- Herijking EHS/NNN, casus Benedenmaas.
- Groot Groengebied Utrecht-West.
- Van Pallandtpolder (Goeree-Overflakkee).
- Ontgrensde delen in de zone “Ondernemen met Natuur en Water” (ONW) in Overijssel.

- Limburg: een aantal gebieden die uit de EHS zijn geschrapt en waar provincie “ondernemen met natuur” wil stimuleren.
- Brabant: gebieden in de zone “Ondernemende EHS”.
- Een aantal terreinen van Staatsbosbeheer.

In bijlage 1 is de gebiedenverkenning in meer detail beschreven. De mogelijkheden om op korte termijn een geschikt gebied te vinden lijken niet zo groot. Soms heeft de eigenaar geen belangstelling (vooral om economische redenen; zie terug), soms is er al ander instrumentarium ontwikkeling om natuur te creëren (zones ‘ondernemen met natuur’ in bijv. Overijssel, Brabant en Limburg), soms is het nog te vroeg om een goed oordeel te kunnen vellen. Mede om deze reden is in een latere fase van het project overgestapt op een andere benadering: het zoeken van geïnteresseerde ondernemers die hun eigen terreinen (deels) willen inbrengen in een pilotproject (zie verderop).

2.2 Verhelderen randvoorwaarden productie en ecologie

Willen we een levensvatbare combinatie krijgen van vleesproductie én natuurlandschap, dan moeten we nader in beeld brengen aan welke knoppen kan worden gedraaid om te zoeken naar een optimale balans tussen ecologie en economie. Welke eisen stelt de beoogde natuur- en landschapswinst aan de productie, of andersom: welke productiewijzen zijn acceptabel zonder de beoogde natuurwinst geweld aan te doen?

In de verkenning hebben we de relevante factoren onderdeel gemaakt van het pilotplan (zie **bijlage 2**). Hierin zijn de volgende factoren opgenomen die een relatie (kunnen) hebben met interessante typen natuur en landschap:

- de duur van de begrazingsperiode;
- de begrazingsdichtheid en een eventuele variatie daarin gedurende het seizoen;
- de veesoort, met name vleesvee versus melk(jong)vee;
- het landschapstype.

De effecten op natuur en landschap worden in het pilotplan ook onderzocht. Hiervoor is een gedetailleerd monitoringsplan opgesteld (zie **bijlage 3**).

2.3 Zoeken van geïnteresseerde ondernemers

Zoals gezegd is het accent in het zoekproces gaandeweg verschoven. Aanvankelijk was het idee om eerst geschikte terreinen te vinden en daarbij vervolgens ondernemers te zoeken. In dat stadium is al wel intensief overlegd met twee vleesveehouders die interesse hadden om het concept te gaan toepassen en die – door hun netwerk – als spil konden fungeren om andere deelnemers te werven. Eén daarvan is in de loop van de tijd afgefallen, omdat hun bedrijfsfilosofie uiteindelijk te ver afstond van het concept BuitenBief en omdat er twijfels bestonden over de vraag of het concept ooit zonder financiële steun werkelijkheid kon worden. Vervolgens is het accent sterker verlegd naar het zoeken van situaties waar de bestaande praktijk al aardig in de buurt komt van BuitenBief. Tegelijk is een derde vleesveehouder betrokken. Beide resterende veehouders hebben geschikte kandidaten in hun netwerk gepolst voor deelname. Dat resulteerde in een overzicht van enkele personen en gebieden die mogelijk interesse hebben. Omdat onduidelijk was of er ook echt financiering kon worden gevonden, hoeveel kosten er met deelname zijn gemoeid (vaker halen en brengen van vee om de seizoensontwikkeling van de vegetatie te volgen, een wat lagere aanwas door het langer buiten blijven onder relatief ongunstige omstandigheden) en op welke vergoeding de deelnemers in de pilotfase konden rekenen, heeft dit niet tot concrete toezeggingen geleid. Wel wordt het belang gezien om je op de grondmarkt te onderscheiden van je buurman. Ook is een concept-wervingsfolder gemaakt waarin de ideeën worden toegelicht. Omdat de inhoud hiervan grotendeels terugkomt in

het pilotplan (bijlage 2), is deze niet apart opgenomen. Tot een serieuze werving van deelnemers is het in deze verkenning echter niet gekomen. Bij een eventueel vervolg kan de werving echter weer relatief gemakkelijk worden voortgezet.

2.4 Opstellen pilotplan

Er is relatief veel tijd gestoken in het opstellen van een gedetailleerd pilotplan. Op basis van gesprekken met individuele veehouders (tevens pilotkandidaten) en met *Innovatie Agro en Natuur* is een eerste opzet gemaakt. Die is vervolgens tweemaal besproken in een breder gezelschap. Een ecologisch adviesbureau heeft een opzet en begroting gemaakt voor de monitoring van natuur- en landschapseffecten. De laatste versie van het plan is opgenomen als **bijlage 2** bij deze rapportage.

2.5 Verkennen financieringskansen pilots

Voor de hoofdmoot van de financiering van de pilotprojecten is vooral gekeken naar de mogelijkheden onder het derde Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP-3). Hieraan is namelijk een budget (€ 0,5 mln. per jaar) toegevoegd specifiek voor de vleesveehouderij. Dit ter compensatie van het feit dat de inkomstenstoelagen (eerste pijler GLB) vanaf 2015 – met name in de vleeskalverhouderij – sterk zijn teruggelopen. Het budget is in de tweede pijler toegevoegd aan twee POP-artikelen:

- 2.1: Trainingen, workshops, ondernemingscoaching en demonstraties.
- 2.7: Samenwerking voor innovaties.

Het grootste deel van het budget is toegevoegd aan het laatste artikel. Het ministerie van EZ werkt momenteel samen met de sector (LTO Vleesveehouderij) een landelijke regeling uit die aanvankelijk voorjaar 2016 zou worden opengesteld. Inzet van LTO is dat er ook landelijk kan worden aangevraagd (de rest van de POP-aanvragen loopt via de provincies) en dat ook meerjarige aanvragen mogelijk zijn.

Het is op het moment van schrijven echter nog steeds niet duidelijk hoe de landelijke regeling er precies gaat uitzien. Inhoudelijk zal hij niet sterk afwijken van de bepalingen in de POP-modelverordening die de provincies nu hanteren. Op basis daarvan lijkt het onderdeel ‘samenwerking voor innovaties’ het meest geschikt. Er zijn echter twee belangrijke onzekerheden:

- de laatste conceptversie bevat alleen de mogelijkheid van projecten voor de stierenmesterij, niet voor andere typen vleesveehouderij;
- ook waren in die versie nog steeds geen meerjarige projecten mogelijk.

Omdat er zomer 2016 nog steeds geen duidelijkheid was en het ministerie van EZ aangaf dat de openstelling nog wel op zich zou laten wachten, hebben we de verkenning afgerond zonder dat duidelijk is of deze regeling soelaas kan bieden.

Mocht de uiteindelijke regeling onbruikbaar zijn voor een pilot BuitenBief, dan kan wel van de reguliere POP-budgetten gebruik worden gemaakt. Nadeel daarvan is dat we dan bij de afzonderlijke provincies (in ieder geval Gelderland en Limburg, wellicht nog meer) moeten aanvragen. Dat is niet alleen bewerklijker, ook maakt iedere provincie zijn eigen keuzen uit de Modelverordening. Om een beeld te krijgen van de (doorgaans bewerkelijke) aanvraagprocedure, is overleg gevoerd met bureau Subvention, dat op *no cure, no pay*-basis kan assisteren bij het indienen van POP-projecten. Omdat Gelderland en Limburg het samenwerkingsartikel voorjaar 2016 nog niet hadden opengesteld, heeft ook dit overleg nog niet tot concrete actie geleid. In augustus 2016 hebben beide provincies dit onderdeel van het POP-3 wel opengesteld. De provincie Gelderland heeft daarbij ‘behoud en

versterking van de biodiversiteit en de omgevingskwaliteit' niet als doelstelling meegenomen, de provincie Limburg wel.

3. Hoe verder?

De zoektocht naar terreinen die aan alle voorwaarden voldoen voor een *business case of pilot* met het concept BuitenBief heeft in eerste instantie geen bruikbare terreinen opgeleverd. Daarna is vooral gekeken of er *bestaande* begrazingssituaties zijn die in de buurt komen van de BuitenBief-aanpak en waar – met relatief geringe aanpassingen – zinvol een proefproject kan worden uitgevoerd. Dat leverde betere resultaten op: er lijken minimaal enkele tientallen en wellicht enkele honderden hectaren waar het concept kan worden beproefd. Bij gebrek aan zicht op financiering is de zoektocht naar deelnemers in een pril stadium blijven steken. Zodra er meer zicht is op de financieringskansen onder met name het POP-3 (binnenkort zal bekend zijn hoe de speciale regeling voor de vleesveehouders eruit ziet en in 2017 komen er nieuwe provinciale openstellingen), kan de voorbereiding van één of meer pilotprojecten weer met verve worden opgepakt. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van het voorwerk en de 'halffabricaten' uit deze verkenning.

Bijlage 1. De verkende gebieden in meer detail

Ruimte voor de Rivier, casus Heesselt-Varik (400 à 500 ha)

Ten westen van Tiel wordt langs de Waal een dijkteruglegging gecombineerd met de aanleg van nevengeulen. Zo ontstaat een groot gebied dat wordt ingericht ten behoeve van de rivierveiligheid. Het project Heesselt-Varik beslaat 4 à 500 hectare en het areaal is of wordt eigendom van Provincie Gelderland en/of Rijkswaterstaat. Het gebied moet worden beheerd, want anders zal de vegetatie te sterk verruigen en de doorstroming belemmeren. Er is bij de rivierbeheerder geen beheerbudget voor het terrein. Het gebied grenst aan het Natuurnetwerk Nederland en in het verleden werden gebieden zoals dit daaraan toegevoegd en kwam vanuit het natuurbeleid het benodigde beheergeld beschikbaar. Deze route is niet meer begaanbaar want het NNN zit "op slot": er mag niets meer aan worden toegevoegd, hooguit "omgewisseld". Dit betekent dat er voor dit gebied een beheerder en beheervorm moet worden gevonden die financieel op eigen benen kan staan en liefst nog bescheiden pachtinkomsten aan de grondeigenaar levert. Voor regulier agrarisch gebruik is het gebied echter niet zeer geschikt omdat het doorsneden wordt door een hoogwatergeul zodat versnippering optreedt en mogelijk kwel. Dit gebied zou (op termijn, zodra het is opgeleverd) zeer geschikt kunnen zijn voor de productie van BuitenBief.

Herijking EHS/NNN, casus Benedenmaas

Langs de Beneden-Maas, op de zuidelijke oever tussen Grave en Lith, liggen terreinen die onderdeel zouden gaan uitmaken van het Nationaal Natuurnetwerk maar die bij de "herijking" zijn afgevalen. Het gaat dus steeds om terreinen met een hoge natuurlijke potentie, want anders zouden ze niet op de nominatie voor het Nationaal Natuurnetwerk hebben gestaan.

De Provincie ziet het liefst dat de natuurlijke potentie op dergelijke terreinen alsnog wordt gerealiseerd. Daarom werkt de Provincie planologisch mee aan particuliere initiatieven die een natuurlijke invulling van het terrein kunnen realiseren. Beheergeld is er echter niet.

Natuurmonumenten werkt hier (of een of meer locaties) samen met zandwinners die na afronding van de winning het gebied opleveren als natuur. Natuurmonumenten zoekt vervolgens beheerders die het gebied tegen een minimale vergoeding willen beheren. Nu valt de keuze vaak op lokale boeren, zonder dat nauwkeurig is omschreven wat de optimale balans zou zijn tussen natuur en agrarische productie. Er wordt gestuurd op kosten, niet zozeer op natuur en in zekere zin wordt het terrein beheerd als een strategische grondvoorraad. BuitenBief zou voor deze gebieden een "beheer- of exploitatieplan" kunnen maken in de vorm van een uitgewerkte *business case* die én financieel haalbaar is én zo veel mogelijk natuur oplevert.

Overijssel: ontgrensde deel zone Ondernemen met Natuur en Water

In de 'ontgrensde' delen van de zone Ondernemen met Natuur en water (ONW) heeft de provincie Overijssel geen expliciete natuurdoelen, maar worden 'groene' investeringen aangemoedigd. Stichting Stimuland heeft hiervoor afgelopen zomer een *tender* uitgezet waarvoor nu drie bedrijven zijn geselecteerd. Extensieve begrazing past niet bij de ingediende plannen. Wel zou hiervoor de stichting Natuurboer uit de Buurt kunnen worden benaderd.

De gronden in de ONW-zone hebben een regulier agrarisch gebruik en een reguliere grondprijs; er zijn weinig of geen 'goedkope' gebieden bij. Voor een *business case* 'sec' lijken ze weinig kansrijk. Wel mogelijk zijn wellicht:

- de combinatie van een begrensd (EHS) en een niet-begrensd ONW-gebied;
- op termijn: N2000-gebieden waar geen natuurdoelstelling geldt, maar een milieu- en/of waterdoelstelling: het 'uitwerkingsgebied ontwikkelopgave Natura 2000'. Het gaat vooral om gras- en maïsland waar boeren de komende jaren maatregelen moeten gaan nemen. Daardoor zal de grondprijs dalen; de provincie compenseert dat financieel. Maar voor een *business case* is het nu nog te vroeg: er moeten nog plannen worden opgesteld (gaat de komende 1 à 1,5 jaar gebeuren) en pas in 2021 moet alles helemaal rond zijn (conform de spelregels van de PAS).

Groot Groengebied Utrecht-West

Het Groengebied bestaat overigens als zodanig niet meer, het gaat nu om verschillende deelgebieden. De gronden van Natuurmonumenten in en rond Haarzuilens kunnen interessant zijn, want NM ontvangt hiervoor geen SNL-subsidie: het zijn recreatieterreinen die zij aan boeren verpachten om er nog wat inkomsten aan te hebben. Op Haarzuilens is ongeveer 30 ha op kortlopende basis verpacht en circa 150 ha op langjarige basis. Het concurreert dus met de zittende pachters, tenzij je erop mikt dat één of meer van hen meedoen met de pilot.

Er zijn verschillende bedrijven die vleesvee hebben. Van de 30 ha eenjarige pacht zijn dat bijvoorbeeld een vleesveebedrijf (pacht 22 ha) en een biologisch vleesveebedrijf (pacht min of meer de rest). De pacht is nu al relatief laag en als er meer natuur kan worden gerealiseerd, is pachtverlaging vaak wel bespreekbaar.

Van Pallandtpolder (Goeree-Overflakkee)

Het bleek dat het gebied (voormalig EHS-terrein dat de provincie moest verkopen en waar men mee in de maag zat) net was verkocht (stand van zaken november 2015). Grootste deel aan de gemeente Goeree, een smalle strook aan het Waterschap om een nieuw zoetwaterkanaal aan te leggen dat nodig is omdat de Kier open gaat en zoetwater dus wat verder oostelijk vanuit het Haringvliet moet worden ingelaten.

Het stuk dat is overgedragen, is circa 50 ha groot en is ingericht als natte natuur maar nog nooit zo beheerd. Daarnaast is er 250 ha droge natuur, maar daarvoor ligt het meer in de lijn der verwachting dat ze als landbouwgrond worden verkocht.

Limburg: zone "Ondernemen met natuur" (voorheen EHS)

Hiervoor heeft ARK de volgende suggesties voor terreinen geleverd:

- De Kempen (landbouwgronden aansluitend aan de Q-percelen bij de Laurabossen.
- de Boerderij van Lempens (met gronden van Ark bij stort en van Tuel)
- gronden boerderij van Ruud Jacobs
- gronden tussen Tungelroyschebeek en Tungelerwallen
- de Dijkerpeel (noordzijde Tungelerwallen)
- gronden rond pompstation Hunsel-Eil van de WML (aangrenzend aan het Heijkersbroek-Krang)
- gronden gelegen binnen het raster van het terrein van Nyrstar.

Deze zijn verder niet onderzocht omdat werd overgestapt van "zoeken naar terreinen" naar "zoeken naar ondernemers".

Brabant: gronden in de "Ondernemende EHS"

Zie Overijssel en Limburg. Deze zijn verder niet onderzocht omdat werd overgestapt van "zoeken naar terreinen" naar "zoeken naar ondernemers".

Terreinen Staatsbosbeheer

Hoewel het doel van BuitenBief is om *nieuwe* natuur te creëren, kan een proefproject eventueel plaatsvinden in bestaand natuurgebied. In dit kader is overleg gevoerd met Staatsbosbeheer (SBB), dat in een aantal gebieden kampt met (te) hoge beheerkosten en daar toe wil naar 'onderhoudsarme natuur' met een accent op extensieve beweiding. In het Oostzanerveld (NH) loopt daarmee al een experiment. SBB is geïnteresseerd in BuitenBief, maar interne regels m.b.t. verplaatsen van vee in de winter (binnenduintrand) en daar bijvoeren met lokaal hooi hebben een BuitenBief-achtige beheervorm die in verleden werd toegepast, onmogelijk gemaakt. Intern overleg binnen SBB heeft ertoe geleid dat de organisatie uiteindelijk teveel problemen ziet om als reële kanshebber te kwalificeren.

Van idee naar praktijktoets

De overheid trekt zich steeds meer terug als financier van natuur en landschap. Innovatie Agro & Natuur (voorheen Innovatienetwerk) verkent daarom de mogelijkheden van subsidievrije natuur in Nederland. Eén van de mogelijkheden daartoe is de productie van kwaliteitsvlees van extensief gehouden rundvee op gronden met relatief lage productiekosten. Dit concept is voorlopig BuitenBief gedoopt. Als op deze gronden productie van kwaliteitsvlees kan samengaan met meer winst voor natuur en landschap, dan voorziet dit concept in een belangrijke niche: tussen reguliere vleesproductie enerzijds en zeer extensieve begrazing van natuurgebieden anderzijds.

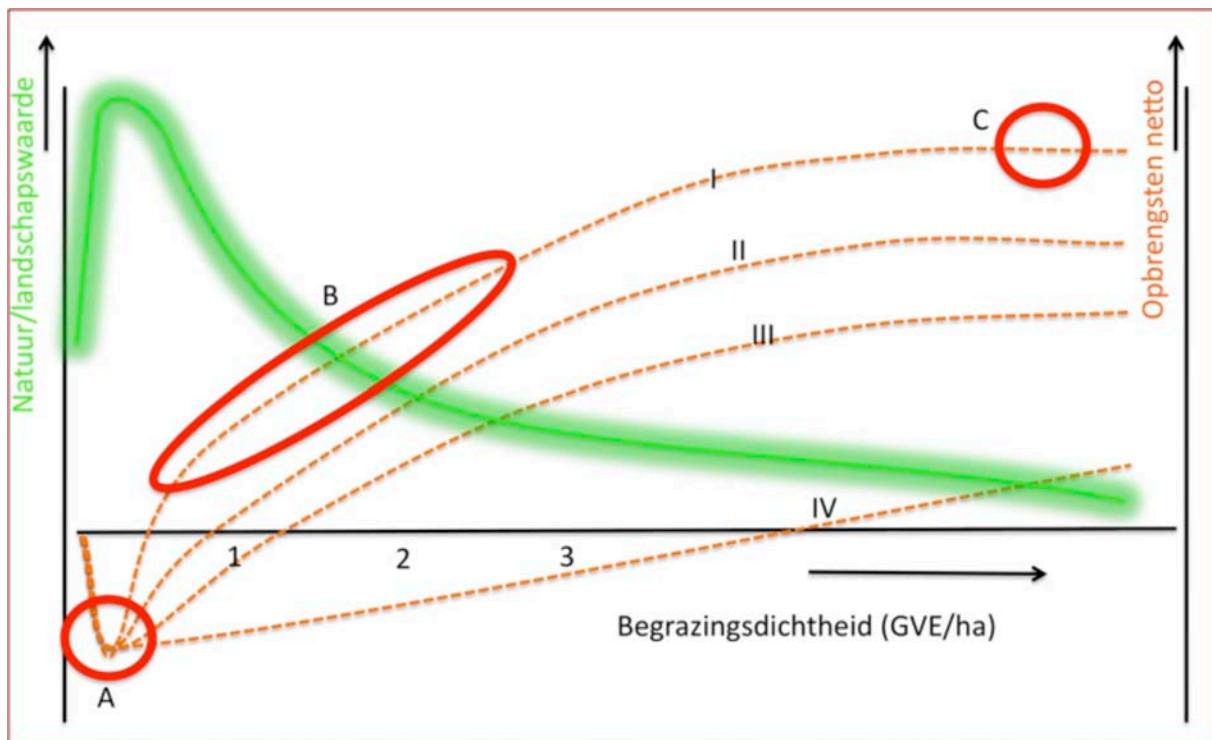
Voordelen van BuitenBief

De productie van BuitenBief vindt in beginsel plaats gebieden die geen expliciete natuurdoelstelling (meer) hebben. Het kan gaan om reguliere landbouwgrond, maar ook om landgoederen, om gronden van terreinbeheerders die buiten het Nationaal Natuurnetwerk zijn gelegen, om tijdelijke natuur en/of om gronden van Rijkswaterstaat die in het kader van 'ruimte voor de rivier' aan veehouders worden verpacht. In totaal gaat het om vele tienduizenden hectares aan potentieel oppervlak. Op die manier voegt BuitenBief waardevol grasland toe aan het bestaande natuurareaal. Ook in ruimtelijk opzicht bevindt BuitenBief zich dus in een middenpositie tussen *hardcore* landbouwareaal en *hardcore* natuurgebied. Het streven is om een substantiële oppervlakte toe te voegen met een onderscheidende natuur- en landschapskwaliteit: structuurrijk grasland dat interessant is voor vogels, kleine zoogdieren en insecten zoals vlinders. Daarmee kan het concept interessant zijn voor grondeigenaren die maatschappelijke meerwaarde willen toekennen aan hun terreinen, in ruil voor een wat lager financieel rendement of een wat lagere pacht.

BuitenBief heeft ook nog een ander voordeel. De consumentenvraag naar 'natuurvlees' groeit. De vraag is momenteel zelfs groter dan het aanbod. De markt voor natuurvlees is echter ondoorzichtig: achter 'natuurvlees' gaat een bont scala aan vleessoorten schuil, variërend van 'wild rundvlees' van dieren uit loslopende kuddes, biologisch vlees, vlees uit beweidde natuurgebieden, streekeigen vlees tot regulier vlees uit huisverkoop. Daarom mikken we niet op een nieuw, zoveelste keurmerk, maar zoeken we aansluiting bij ondernemers die hun Nederlands vlees 'met een verhaal' in de markt zetten. Dat verhaal bestaat in dit geval uit een transparante herkomst met herkenbare voordelen voor natuur en landschap.

Proefproject om praktijkkansen te verkennen

Wil BuitenBief rendabel zijn, dan is de verhouding tussen productiekosten en opbrengst uit verkoop cruciaal. Een lage kostprijs kan bijvoorbeeld worden bevorderd via de grond- of pachtprijs, via efficiënte organisatie van de begrazing en – waar mogelijk – door het verkrijgen van GLB-betalingsrechten (in dat geval is het concept dus strikt genomen niet subsidievrij). Om te verkennen of het concept ook echt een nieuw evenwicht kan opleveren tussen natuur en economie (en zo ja, op welk niveau), willen we in enkele middelgrote gebieden in Nederland in de praktijk testen of en hoe de aanpak kan werken. In samenwerking tussen Innovatie Agro & Groen, twee onderzoekers en enkele vleesveeouders verkennen we momenteel of we daarvoor een driejarig project kunnen opzetten. Een proefproject biedt mogelijkheden om de financiële risico's van het concept (voor grondeigenaar en veehouder) te compenseren. Op de langere termijn moet het concept uiteraard economisch levensvatbaar zijn, maar voor de korte termijn bieden pilots de mogelijkheid om zonder financiële risico's te onderzoeken wat de optimale balans is tussen rendabele vleesproductie en betekenisvolle winst voor natuur en landschap.

De relatie tussen natuur- en landschapswaarden en begrazingsdichtheid, schematisch. In onze klimaatzone is natuurlijke begrazing een belangrijk landschapsvormend proces en voegt daardoor biodiversiteit toe. Bij wegnemen van de begrazing neemt de diversiteit af, bij het verhogen van de begrazingsdruk neemt de biodiversiteit ook af (groene lijn). Natuurbeherende organisaties streven met begrazing naar maximaal natuurrendement maar deze vorm van begrazing is in financieel opzicht verlieslatend (positie A). Vleesproducenten streven naar maximaal financieel rendement maar de natuur en landschapswaarden gaan daardoor verloren (positie C). BuitenBief streeft naar een evenwicht tussen financieel en natuurrendement (positie B). NB: de posities zijn nu ingetekend op curve I maar mogelijk geven curve II, III of IV de realiteit beter weer. Dit hangt in elk geval mede af van de grondsoort en – vooral – de grondprijzen.

Doelen van de pilots

Het centrale doel is om door het opzetten van enkele pilots te achterhalen in hoeverre het mogelijk is extensieve en diervriendelijke vleesproductie de financiële drager te laten zijn voor de ontwikkeling en instandhouding van 'grasland met natuurwaarde' buiten het Nationaal Natuurnetwerk. In de pilots wordt geëxperimenteerd met de balans tussen natuur, begrazing en economie, met als hoofdvraag: zijn er begrazingsvormen die substantiële natuur- en landschapswinst opleveren en zonder rechtstreekse natuursubsidie rendabel kunnen zijn? Zie ook de bijgaande figuur over de relatie tussen begrazing en natuurwaarden. De indruk van betrokken veehouders is dat het antwoord op die vraag bevestigend kan zijn, maar daarvoor is op dit moment onvoldoende 'bewijslast'. Pilots kunnen daarover uitsluitsel bieden.

In het kielzog van het hoofddoel kennen de pilots nog drie nevendoelen:

- onderzoeken van verschillen tussen begrazing met specifiek vleesvee (zoals zoogkoeien) en begrazing met jongvee uit de melkveehouderij. De achtergrond van deze vraagstelling is de volgende. Mede door de beperkte eisen die terreineigenaren (TBO's, RWS, landgoedeigenaren) stellen aan de kwaliteit van begrazing en landschap, wordt begrazing door gespecialiseerde vleesveehouders steeds meer verdrongen door begrazing met vee uit de melkveehouderij. Doordat de rendementen daar hoger zijn, kunnen melkveehouders meer bieden voor het gebruik van de grond. Als er verschillen zijn in begrazings- c.q. landschapswaarden, is er een nieuw argument voor de afweging die eigenaren maken. Daarmee kunnen de pilots die afweging beïnvloeden;
- een betere communicatie tussen terreineigenaren en 'begrazende' veehouders. Als beide partijen meer inzicht hebben in elkaars overwegingen en werkwijzen, kan meer maatwerk worden geleverd en kan de kwaliteit van het beheer toenemen. In het kader van de pilots zullen beide partijen worden geraadpleegd en zal een workshop worden georganiseerd om de kijken wat de sterkten en zwakten van de huidige samenwerking zijn. Schiet bijvoorbeeld de natuurkennis bij vleesveehouders tekort, dan kan (bij)scholing

uitkomst bieden. Behalve een betere communicatie zal het project ook inventariseren welke andere tools er zijn om de samenwerking tussen veehouders en terreineigenaren te verbeteren. Daarbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan een handreiking met passende beheerbepalingen;

- in het brede scala aan begrazingvormen dat op dit moment in Nederland in praktijk wordt gebracht, bevinden zich ook vormen die in de buurt komen van BuitenBief of hieraan – onbedoeld – zelfs al helemaal invulling geven. De ervaringen van deze begrazingsvormen zijn echter niet of nauwelijks gedocumenteerd. Het project heeft ok als doel om bestaande voorbeelden op te sporen en de ervaringen (door middel van interviews) te documenteren.

Onderzoeksvragen

Vanuit de centrale vraag (zijn er begrazingsvormen die substantiële natuur- en landschapswinst opleveren en zonder directe natuursubsidie rendabel zijn?) luiden de meer specifieke onderzoeksvragen als volgt:

- a. Welke 'begrazingssystemen' leveren een interessant landschap met natuurwaarden op? En welke variabelen zijn daarbij cruciaal? Daarbij denken we bijvoorbeeld aan:
 - de duur van de begrazingsperiode;
 - de begrazingsdichtheid en een eventuele variatie daarin gedurende het seizoen;
 - de veesoort, met name vleesvee versus melk(jong)vee;
 - het landschapstype.
- b. Hoe zien die natuur- en landschapseffecten eruit? Wat kunnen we in drie jaar meten en wat kunnen we verwachten op basis van ervaringen elders? Verschillen de natuur- en landschapseffecten met die van begrazing door melk(jong)vee? Zo ja, in welke opzichten?
- c. Wat is het exploitatieresultaat van de diverse begrazingsvormen? Welke factoren zijn hiervoor het sterkst bepalend?

De pilot is een zoektocht naar de 'knoppen' waaraan kan worden gedraaid om de drie aspecten in evenwicht te brengen. Zo ja, dan is dit een belangrijke innovatie in termen van 'vleesproductie met meerwaarde' (natuur, landschap, diervriendelijkheid). De te onderzoeken aspecten zullen worden afgestemd op de deelname aan de pilots. Hoe groter de deelname, hoe meer variabelen kunnen worden onderzocht op een manier die tot betrouwbare resultaten leidt. Bij een beperkte deelname kan slechts met een klein aantal variabelen worden geëxperimenteerd.

Aanpak

We stellen ons de volgende aanpak voor:

1. De pilots worden opgezet met vleesveehouders die belangstelling hebben en die (bij voorkeur) ervaring hebben met vormen van extensieve beweiding. Deze veehouders vormen een samenwerkingsverband met het oog op de uitvoering van het project. De agrarische deelnemers vertegenwoordigen verschillende landschapstypen. Voor zover de deelnemers geen gronden kunnen inbrengen die zij al in gebruik hebben, wordt actief gezocht naar geschikte gronden. Bijvoorbeeld recreatiegebieden of (andere) TBO-eigendommen die buiten het Nationaal Natuurnetwerk zijn gelegen. We gaan uit van drie of vier pilotgebieden.
2. Bij het selecteren van terreinen is niet alleen de animo van veehouders leidend, maar ook de geschiktheid om de *ontwikkeling* van natuur en landschap te kunnen meten en vergelijken. Hierbij speelt niet alleen het landschapstype een rol, maar ook de afstand tot 'brongebieden' (EHS of anderszins) en het beheer in de afgelopen jaren.
3. We proberen ook een terreinbeherende organisatie in of bij het project te betrekken. Hetzij als eigenaar van gronden waarop een pilot plaatsvindt, hetzij als leverancier van expertise ten aanzien van ecologie, pachtbeleid etc.
4. Met de deelnemers worden afspraken gemaakt over de begrazing: de (herkomst van de) dieren waarmee dat gebeurt, de begrazingsdichtheid, de begrazingsduur, eventueel aanvullende maaiwerkzaamheden, de regels t.a.v. bijvoeren, dierenwelzijn etc. Dit alles omdat de vleesproductie op al deze aspecten een duidelijke meerwaarde moet hebben ten opzichte van de reguliere vleesproductie. Uitgangspunt voor de veebezetting is dat deze dusdanig moet zijn dat de kudde de gewasgroei net (of eigenlijk net niet) bijhoudt, zodat het grasland structuurrijker wordt. Dit betekent dat de dichtheid afhankelijk is van het gebied en van de gebruikte dieren.
5. Om een vergelijking te kunnen maken met begrazing door melkvee, worden ook melkveehouders, c.q. door melkvee begraasde terreinen gezocht. De melkveehouders hoeven hun begrazing niet aan te passen, maar worden wel gevraagd om bedrijfsinformatie te verstrekken en toegang tot het land te verlenen voor

- ecologische monitoring. Ook hier wordt bij de werving en selectie gekeken naar de geschiktheid om vergelijkingen met vleesvee te kunnen maken.
6. De pilots duren minimaal drie jaar en bij voorkeur vier of vijf jaar. Drie jaar is minimaal benodigd om variaties in 'begrazingssysteem' tot hun recht te laten komen en ook daadwerkelijk een aantal effecten in het veld te kunnen monitoren. Verlenging met één of twee jaar (bij gebleken resultaat en bij toereikend budget) geeft een nog beter beeld van de natuur- en landschapseffecten. Omdat veel gebruiksovereenkomsten een looptijd van één of twee jaar hebben, zal met de eigenaren een overeenkomst of intentieverklaring worden opgesteld om de gebruiksduur te stroomlijnen met de pilotduur.
 7. Gedurende de looptijd wordt jaarlijks gemonitord (zie verderop). Bij de start van de pilots zal het monitoringsplan verder worden uitgewerkt.
 8. In het eerste pilotjaar zullen ook bestaande BuitenBief-achtige begrazingsvormen worden opgespoord. Dat gebeurt door actief raadplegen van het netwerk van vleesveehouders, via de deelnemers en eventueel LTO Vleesveehouderij. De ervaringen met deze begrazingsvormen worden met behulp van interviews verzameld en schriftelijk vastgelegd.
 9. Op basis van de ervaringen in het eerste jaar en verzamelde ervaringen elders (onderdeel 5) wordt de begrazing het tweede jaar zo nodig aangepast, en dat gebeurt in het derde jaar opnieuw. Zo wordt elk jaar gezocht naar een optimale balans tussen natuur en economie.
 10. Het project wordt aangestuurd door een onafhankelijke projectleider en een bescheiden begeleidingscommissie. De projectleider stelt na drie jaar een eindrapportage op met alle bevindingen.

Monitoring

De pilots zullen intensief worden gemonitord. Hierbij moeten we een onderscheid maken in de ecologische monitoring en de bedrijfsmatige monitoring:

1. De ecologische monitoring bestaat uit de volgende onderdelen:
 - met luchtfoto's wordt bekeken of de vegetatie / het landschap minder eenvormig wordt. Aanvullend daarop wordt met vaste fotopunten op de grond gewerkt om landschappelijke verandering vast te leggen. Dit is ook uit communicatieoogpunt van belang;
 - insectenmonitoring. Deze reageren snel op veranderingen in beheer, mits er een brongebied in de buurt is gelegen;
 - muizen;
 - vogels: selectief (bijv. patrijs, roofvogels). Geen broedvogels, wel foeragerende vogels;
 - vegetatie: hier vindt een nulmeting plaats en naar bevind van zaken (is er verandering zichtbaar?) wordt na enkele jaren nogmaals gekarteerd.
2. De bedrijfsmatige monitoring bestaat uit de volgende onderdelen:
 - graslandgebruik: de deelnemers houden een 'graslandgebruikskalender' bij voor de pilotpercelen waar het gaat om vee (inschaardata en -dichtheid, type ingeschaard vee, bijvoeren etc.) en veldwerkzaamheden;
 - gezondheid van de dieren (reguliere veterinaire inspectie), gebruik van ontwormingsmiddelen (van invloed op de insectenfauna);
 - bedrijfseconomie / exploitatieresultaat. Er wordt een open boekhouding bijgehouden van de kosten en opbrengsten van de pilotpercelen. De boekhouding wordt voor de verschillende pilots op eenzelfde manier opgezet aan de hand van een vooraf opgestelde (concept-) bedrijfsexploitatieberekening. Tevoren worden afspraken gemaakt hoe het innovatierisico (tegenvallend bedrijfsresultaat) vanuit het project kan worden gecompenseerd. De kosten bestaan onder meer uit de geïnvesteerde arbeid en uit 'harde' kosten (bijv. raster, onkruidbestrijding, voer, dierenarts), de opbrengsten bestaan onder meer uit de jaarlijkse aanwas van het vee.

De betrokken melkveehouders wordt gevraagd het graslandgebruik te registreren, inzicht te geven in de pachtprijs en toegang te verschaffen voor ecologische monitoring.

Planning

We mikken op een start in het najaar van 2016. Het winterseizoen 2016/2017 wordt gebruikt om de pilots verder voor te bereiden, deelnemers en locaties te zoeken en de bijbehorende grondeigenaren te benaderen. Ook wordt aan de hand van interviews alvast een analyse gemaakt van bestaande situaties. De daadwerkelijk veldwerkzaamheden starten begin 2017 en duren tot minimaal 2019 en zo mogelijk nog één of twee jaar langer. De projectrapportage verschijnt – bij een duur van drie jaar – eind 2019, begin 2020.

Communicatie

Een goede communicatie is niet alleen een projectdoel (in het bijzonder tussen veehouders en terreineigenaren), hij is ook cruciaal om de doelen en resultaten van het project ruimere bekendheid te geven, zowel tijdens als na afloop van de pilots. Bij de start van het project zal daarom een communicatieplan worden opgesteld.

Begroting en financiering

Met het project zijn de volgende kosten gemoeid:

- Kosten van het opstellen van een gedetailleerd pilotplan.
- Kosten van de werving van deelnemers, c.q. de samenstelling van een samenwerkingsverband van veehouders en eventueel een natuurorganisatie.
- Vergoeding aan de deelnemers. Deze kunnen onder de betrokken POP-onderdelen niet het karakter krijgen van compensatie van inkomensderving. Wel kunnen aan de orde zijn:
 - een deelnamepremie ter dekking van het innovatierisico;
 - een vergoeding voor geïnvesteerde arbeid (overleg, plaatsen en verplaatsen van rasters, extra transport van vee, extra onkruidbestrijding, bijvoeren, registratie van bedrijfseconomische kengetallen);
 - extra gemaakte kosten voor bedrijfsmiddelen (bijv. veerasters) en werk door derden (loonwerker, veearts). Deze posten kunnen eventueel ook rechtstreeks aan die derden worden betaald (zie onderdelen d en e).
- Kosten van externe adviseurs:
 - projectleiding / pilotbegeleiding;
 - specialist ecologische monitoring;
 - specialist bedrijfsexploitatie / modelberekeningen;
 - eventueel: extra kosten veearts of loonwerker.
- Investeringen in bedrijfsmiddelen ten behoeve van de pilot (bijv. veerasters).
- Kosten van communicatiemiddelen (nieuwsbrieven, fotografie, eindrapportage).

Er is nog geen begroting opgesteld. Een ruwe schatting is dat het project ongeveer € 100.000,- per jaar gaat kosten.

Inzet is om een groot deel van het project te financieren onder het derde Plattelandsontwikkelings-programma (POP-3). Hieraan is namelijk een budget (€ 0,5 mln. per jaar) toegevoegd specifiek voor de vleesveehouderij. Dit ter compensatie van het feit dat de inkomensstoeslagen (eerste pijler GLB) vanaf 2015 – met name in de vleeskalverhouderij – sterk zijn teruggelopen. Het budget is in de tweede pijler toegevoegd aan twee POP-artikelen:

- 2.1: Trainingen, workshops, ondernemingscoaching en demonstraties.
- 2.7: Samenwerking voor innovaties.

Het grootste deel van het budget is toegevoegd aan het laatste artikel. Het ministerie van EZ werkt momenteel samen met de sector (LTO Vleesveehouderij) een landelijke regeling uit die in 2016 zal worden opengesteld.

Andere financiers zijn bijvoorbeeld Innovatie Agro & Natuur en een bijdrage 'in natura' van de TBO's, bijvoorbeeld voor de monitoring (nulmeting).

Bijlage 3. Mogelijke opzet van de monitoring

Structuurmonitoring

De structuurmonitoring gebeurt in de eerste plaats aan de hand van recente luchtfoto's. Controle hiervan vindt in het veld plaats tijdens de insectenmonitoring. De eerste luchtfoto wordt aan het begin van de pilot gemaakt (2017); de tweede luchtfoto na twee jaar (2018) en de derde en laatste luchtfoto na drie jaar (2019). Eventueel kan het maken van de structuurfoto's worden teruggebracht naar twee momenten (2017 en 2019). De luchtfoto's worden geïnterpreteerd en de interpretatie wordt in het veld gecontroleerd.

Indien het niet mogelijk is om recente luchtfoto's te verkrijgen, zullen we vliegerfoto's moeten laten maken of een *drone* laten vliegen. De kosten hiervan zijn alleen bij benadering te geven.

Voor educatieve en recreatieve doeleinden zullen er van iedere begrazingsvorm foto's worden gemaakt vanaf een vast (hoog) punt (fotopunten). Hiermee wordt op eenvoudige en beeldende wijze de verandering in structuur vastgelegd. Idealiter worden deze foto's gemaakt vanaf een dijk, of met behulp van een zeer hoog statief (3-5 meter). Net als de structuurmonitoring vindt het maken van deze foto's op drie momenten plaats: aan het begin van de pilot (2017), na twee jaar (2018) en na drie jaar (2019). De eventuele aanschaf (of huur) van een heel hoog statief zijn bij benadering gegeven.

Vegetatiekartering

De vegetatiekartering wordt bij voorkeur uitgevoerd in juni-juli. De eerste vegetatiekartering wordt aan het begin van het project gemaakt (2017), de tweede en laatste vegetatiekartering na drie jaar (2019). De vegetatiekartering vindt plaats volgens de standaarden van de SNL monitoring. In eerste instantie zal er worden gewerkt met lokale typen. Deze lokale typen zullen in de evaluatie worden vertaald naar Staatsbosbeheer-vegetatietypen (SBB-typen) en typen uit de Vegetatie van Nederland (VvN). Hiermee kan een goed beeld worden geschetst van de waarde en potenties van de aangetroffen vegetatietypen.

Om de lokale typen te onderbouwen worden er vegetatieopnamen gemaakt (1 of 2 per vegetatietypen). De bedekkingen van de kruiden worden in Braun-Blanquet genomen en de opname wordt geanalyseerd in TURBOVEG. Het maken van een opname zit standaard inbegrepen in de tijdsduur van de vegetatiekartering. Normaliter wordt voor het maken van een vegetatiekartering gerekend met een tempo van ongeveer 30 ha per dag. Omdat de vegetaties naar verwachting niet heel divers en/of gestructureerd zijn, is hier uitgegaan van een iets hoger tempo van 37 ha per dag.

Insectenmonitoring

De graslanden zullen jaarlijks worden gemonitord op insecten: 2017 (begin) 2018 (halverwege) en 2019 (einde). Tijdens deze monitoring worden alle soorten sprinkhanen, dagvlinders, bijen en zweefvliegen worden geteld. Binnen deze insectenfamilies zijn diverse soortgroepen met een groot scala aan levensstrategieën aanwezig, zodat een goed beeld ontstaat van de effecten van het beheer op de fauna. Ook zijn deze insecten relatief eenvoudig op naam te brengen zodat de kosten laag kunnen blijven.

De insecten worden vier keer per jaar gemonitord (mei-juni-juli-augustus). In mei- augustus worden de insecten uitsluitend bij "mooi" weer gemonitord/gevangen, dat wil zeggen bij temperaturen boven de 17 graden, bij windstil tot en met zwakke wind (windkracht 0-4), maximale bewolking van 50% en tussen 10.00 en 17.00 uur. Dit zijn gestandaardiseerde omstandigheden zoals ook beschreven in de SNL-monitoring van natuurgebieden.

Dagvlindertelling

Dagvlinders worden geteld volgens de methodiek van de SNL-monitoring, dat wil zeggen dat op iedere 50 vierkante meter wordt gekeken of er dagvlinders voorkomen. In de praktijk kun je een weiland vaak redelijk snel overzien en hoef je hem niet helemaal af te lopen. In principe worden alle soorten genoteerd, maar de lijst met te karteren dagvlinders kan in overleg worden aangepast, bijvoorbeeld door de meest algemene soorten (koolwitjes!) eruit te laten.

Bijen en zweefvliegen: transecten

Omdat het ondoenlijk is om alle percelen meter voor meter na te lopen op bijen en zweefvliegen, wordt er gewerkt met transecten. De transecten-methode wordt gebruikt door de Vlinderstichting bij het uitzetten van telroutes voor dagvlinders, en is ook te gebruiken voor bijen en zweefvliegen.

Hiertoe wordt er per gebied 1 of meer transecten van 20 tot 100 meter uitgezet, die als representatief voor de vegetatie van dat gebied gelden. Indien er heel verschillende vegetaties aanwezig zijn (bosjes en grasland)

wordt het transect opgedeeld in verschillende segmenten. Elk transect heeft een breedte van vier meter. Het uitleggen van een transect gebeurt bij voorkeur langs/vanaf een herkenbaar element (sloot, hek, paaltje). De route wordt op een kaartje ingetekend.

De transecten worden in 2017 uitgezet en voor de duur van de pilot gehandhaafd. Op het transect worden de bijen en zweefvliegen met een net gevangen en op naam gebracht. Ook de aantallen worden genoteerd.

Sprinkhanen: punttellingen

Sprinkhanen zijn verstoringgevoelig, maar prima op gehoor te determineren. Sprinkhanen worden geteld door op één punt stil te staan en gedurende 2-5 minuten te kijken en te luisteren. Kijken gebeurt in een straal van 10 meter rondom de waarnemer. In 1 gebied kunnen meerdere van dit soort punttellingen plaatsvinden, bijvoorbeeld wanneer er zeer verschillende vegetatietypen (struiken, grasland) aanwezig zijn. Deze methode van punttellingen wordt ook gebruikt door Stichting Bargerveen.

De transecten en punttellingen worden verdeeld over de verschillende begrazingsvormen. Onafhankelijk van het oppervlakte zullen er 3 transecten en minimaal 3 punttellingen per begrazingsvorm zijn. De begrazingsvormen kunnen op verschillende manieren onderling verschillen:

- de duur van de begrazingsperiode (zoals jaarrond zonder bijvoeren, jaarrond met bijvoeren, verlengde seizoensbegrazing, seizoensbegrazing);
- de begrazingsdichtheid en een eventuele variatie daarin gedurende het seizoen;
- het landschapstype. Als alle variabelen onderling gecombineerd worden zou dit tot tientallen verschillende combinaties leiden. Het is niet waarschijnlijk dat al deze begrazingsvormen en variabelen ook allemaal gerealiseerd zullen worden. Voor het gemak ga ik hier uit van 1.000 ha met in totaal 12 verschillende begrazingsvormen.

Vogelmonitoring

Structuurrijke, bloemrijke graslanden zijn aantrekkelijk voor vogels om in te foerageren. Het is niet waarschijnlijk dat er veel vogels tot broeden zullen komen in het begraasd grasland. De toegenomen structuurrijkdom en bloemenrijkdom zullen waarschijnlijk wel leiden tot een toename in insecten en daarmee in insectenetende vogels. Ook zadeneters (patrijs en fazant) en muizeneters (torenavalken en buizerds) zullen naar verwachting toenemen.

Tijdens de monitoring worden de vogels geteld die zich op dat moment in het weiland bevinden. De aantallen worden genoteerd, de soort, het gedrag. De vogels worden jaarlijks gemonitord: 2017 (begin) 2018 (halverwege) en 2019 (einde). Om tijd en geld te besparen stel ik voor dat de vogelmonitoring tegelijkertijd met de vegetatiekartering (2017 en 2019) en de insectenmonitoring (2018) plaatsvindt. Hiervoor is dan anderhalf uur extra per dag gereserveerd.

Muizenmonitoring

Een muizenmonitoring is vooral nachtwerk. De *lifetraps*, 20 stuks in totaal, worden in een raai uitgelegd en de eerste avond alleen met lokaas gevuld. De vallen staan dan nog niet op scherp, de muizen kunnen de val in en uit lopen. De tweede avond worden de vallen op scherp gezet en met tussenpozen van drie uur, drie keer gecontroleerd. Het lokaas en de maximale duur van drie uur tussen de controles is bedoeld om sterfte te voorkomen, met name bij spitsmuizen. Ook de extra grote vallen/extra aanbouw aan de vallen is bedoeld om sterfte door stress te reduceren.

De muizenmonitoring is opgezet volgens het standaardprotocol van de Belgische natuurvereniging Natuurpunt. Van de Nederlandse Zoogdierverseniging is geen (openbaar) standaardprotocol bekend.

Per vangst worden de aantallen, geslacht en soort genoteerd. De muizen worden gemarkeerd en het aantal teruggevangen dieren wordt genoteerd, om zo een idee te krijgen van de populatiegrootte. Net als de transecten bij bijen en zweefvliegen worden de raaien verdeeld over de verschillende begrazingsvormen: 1 raai per begrazingsvorm. Voor het gemak is uitgegaan van 1.000 ha met in totaal 12 verschillende begrazingsvormen.

